

Janusz Danieluk
Archiwum Państwowe
w Białymstoku

**NIEMIECKA RODZINA
NA PODLASIU – DZIEDZICTWO
ARTURA HASBACHA
(1864–1940)**

Słowa kluczowe: Hasbachowie | mniejszość niemiecka | wielokulturowość | białostoccy fabrykanci | Podlasie w 20-leciu międzywojennym

Janusz Danieluk: mgr. historii i socjologii. Od 2011 r. zatrudniony na stanowisku archiwisty w Archiwum Państwowym w Białymstoku. Jego zainteresowania to historia regionalna: głównie dzieje byłego obwodu białostockiego w XIX wieku. Jest autorem kilku artykułów o tematyce archiwalno-historycznej oraz współautorem dwóch monografii: *Znani–Nieznani* (Białystok 2017) i *500 lat województwa podlaskiego. Historia w dokumentach* (Białystok 2013). Obecnie prowadzi badania naukowe dotyczące konfiskat majątkowych po powstaniu styczniowym na terenie zachodnich powiatów byłej guberni grodzieńskiej.

Ziemie nad Bugiem, Nurcem i Narwią były konglomeratem etnicznym wschodnich i zachodnich Słowian. Poczynając od wczesnego średniowiecza krzyżowały się tutaj wpływy osadnicze ludności mazowieckiej, ruskiej i jaćwieskiej. Sytuację dodatkowo komplikowała przynależność Podlasia (od 1513 roku województwa podlaskiego) do Wielkiego Księstwa Litewskiego zarządzanego przez litewskie i ruskie rody wielkopańskie, które – po inkorporacji Podlasia do Korony w 1569 roku – ulegały stopniowej polonizacji. Wieloetniczną mozaikę Podlasia z okresu Pierwszej Rzeczypospolitej dopełniała społeczność żydowska i tatarska. Żydzi pojawili się na tych terenach w II połowie XV wieku. Wyznawców religii mojżeszowej sprowadzili do swoich prywatnych włości lokalni możnowładcy celem rozwinięcia miejscowego handlu. Najsilniejszym ośrodkiem kultury żydowskiej był Tykocin, a jego początki sięgają roku 1522, kiedy to wojewoda trocki Olbracht Gasztołd ulokował tam gminę żydowską. Do tego należy odnotować osadnictwo tatarskie którego początki należy upatrywać w działaniach Witól-

da Kiejstutowicza, przede wszystkim związane jest z panowaniem Jana III Sobieskiego¹.

Upadek Pierwszej Rzeczypospolitej spowodował, że przez 124 lata Podlasie znalazło się pod wpływem dwóch ościennych mocarstw: Królestwa Pruskiego (1795–1807), Cesarstwa Rosyjskiego (1807–1915) oraz Cesarstwa Niemieckiego (1915–1919). Wpłynęło to na zmianę struktury narodowościowej tych terenów, która była spowodowana napływem ludności państw zaborczych, w postaci: stacjonarnych oddziałów wojskowych, kadry urzędniczej, kupców, rzemieślników czy osadników ziemskich. Ze względu na temat przewodni artykułu, który jest poświęcony przedstawieniu sylwetki białostockiego fabrykanta pochodzenia niemieckiego: Artura Hasbacha, chciałbym więcej uwagi poświęcić mniejszości niemieckiej (pruskiej), która przez niespełna półtora wieku zamieszkiwała na podlaskiej ziemi.

Początki stałej obecności społeczności niemieckiej na Białostocczyźnie datuje się od momentu trzeciego rozbioru Rzeczypospolitej. Królestwu Pruskiemu przypadło wówczas ponad 48 tys. km². Granica tego państwa objęła obszar byłego województwa podlaskiego na północ od rzeki Bug, Mazowsze nad Narwią, skrawki Litwy i Żmudzi na lewym brzegu Niemna. Utworzona została nowa jednostka administracyjna: Nowe Prusy Wschodnie, podzielona na dwa departamenty: białostocki i płocki². Charakterystyczne, że stolicą prowincji zostało prywatne miasto Białystok, co należy uznać za sukces siostry ostatniego króla Rzeczypospolitej – Izabeli z Poniatowskich Branickiej. W mieście tym ulokowano administrację pruską tzw. Kamerę

¹ J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII wiek*, „Acta Baltico-Slavica” 1964, t. I, s. 115–135; tenże, *Osadnictwo tatarskie w Sokółskim i na północnym Podlasiu*, „Rocznik Białostocki” 1991, t. XVI, s. 325–401; O. Łatyszonek, *Ziemia brzesko-drohicka w X–XII wieku w świetle ostatnich badań*, [w:] *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Cieschanowiec 2013, s. 37–50; T. Jaszczółt, *Osadnictwo Podlasia nadbużańskiego w XV i początkach XVI wieku*, [w:] *Podlasie nadbużańskie...*, s. 73–168; H. Mierzwiński, *Osadnictwo tatarskie na Podlasiu za Jana III Sobieskiego*, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny” 1997, nr 2, s. 40–49; A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów Podlasia (1487–1795)*, „Studia Podlaskie” 1989, t. II, s. 7–26.

² 26 grudnia 1795 roku król pruski Fryderyk Wilhelm II wydał patent, określający granicę nabytków terytorialnych. Informował, że są to ziemie: (...) *gdzie Bug się łączy z Narwią, stamtąd idzie w górę Bugu przez województwo mazowieckie i podlaskie, aż do województwa brzeskiego, a stąd na granicy zachodniej województwa brzeskiego i Nowogródzkiego na rzekę Niemen, naprzeciwko miasta Grodno, z którą po tym rzeka się ciągnie, aż do miejsca tego, gdzie w Prusy płynie wschodnie* – Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), *Kamera Wojny i Domen*, sygn. 2, k. 1–5.

Wojny i Domen³. Do departamentu zaczęli napływać pruscy urzędnicy, kupcy, wojskowi oraz rzemieślnicy. Głównym skupiskiem stał się Białystok, gdzie Niemcy osiedlali się głównie w zachodniej (przedłużenie ulicy Lipowej) i w południowej części miasta (okolice ulicy Kleindorf, obecnie Elektryczna i Die Muhlen Strasse, obecnie Pałacowa) oraz tuż za rzeką Białą. W 1796 roku powstała w Białymstoku gmina ewangelicko-augsburska, a na pierwszą świątynię zaadaptowano salę teatru dworskiego. Natomiast cmentarz urządzono w pobliżu wzgórza św. Marii Magdaleny. Powołano również niemiecką szkołę elementarną z nauczycielem Redlichem. Prusacy zaczęli również wydawać od 1798 roku, w języku niemieckim i polskim, pierwszą gazetę białostocką o charakterze periodyku urzędowego: *Intelligentz Blatt*⁴.

W wyniku pokoju w Tylży zawartego między Królestwem Pruskim, Cesarstwem Francuskim a Rosją w 1807 roku część ziem byłego departamentu białostockiego przeszła w posiadanie Imperium Rosyjskiego. Część pruskich urzędników oraz wojsko opuścili Białostoczczyznę. Nowe władze państwowe chętnie jednak widziały niemiecką ludność w swoim państwie, co wiązało się z zachodzącymi pod rządami Aleksandra I procesami modernizacyjnymi. W tym m.in. celu na namiestnika obwodu mianowano jedyne niemieckiego senatora – Ignacego Antonowicza Theylsa⁵.

Kolejna fala napływu społeczności niemieckiej nastąpiła po 1834 roku, kiedy została wprowadzona granica celna między Królestwem Polskim a Rosją. Na tereny byłego obwodu białostockiego przybyło z Królestwa wielu fabrykantów niemieckich np. Rudolf i Herman Commichau, Krystian August Moes czy Wilhelm Zachert. Niemcy zasiedlili (oprócz Białegostoku) liczne osady w byłym obwodzie białostockim, gdzie zakładali kolejno fabryki włókiennicze: Choroszcz, Knyszyn, Supraśl, Dobrzyniewo Duże, Niezbudka-Michałowo czy Wasilków.

³ K. Łopatecki, M. Kupczewska, *Dyspozycje majątkowe Izabeli z Poniatowskich Branickiej na wypadek śmierci*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2016, R. 64, nr 4, s. 485–493; K. Łopatecki, W. Walczak, *The history of Branicki Palace until 1809. The influence of “Versailles of Podlasie” on the development of Białystok*, Białystok 2015, s. 195–198.

⁴ *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. II: *Lata 1802–1809*, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2015, s. 262–265, 288; A. Dobroński, *Białystok. Historia miasta*, Białystok 1998, s. 53–60; J. Łukasiewicz, *Białystok w XIX w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. III, red. J. Joka, Białystok 1972, s. 61–71.

⁵ S. Godek, K. Łopatecki, *Projekt kodyfikacji dla Obwodu Białostockiego z 1811 roku*, [w:] *Projekt prawa prowincjonalnego Obwodu Białostockiego z 1811 roku*, oprac. K. Łopatecki, M. Piłszewicz-Łopatecka, Białystok–Oświęcim 2015, s. 10, 17–19.

Wyniki pierwszego powszechnego spisu ludności w Cesarstwie Rosyjskim z 1897 roku dla guberni grodzieńskiej obrazują zróżnicowanie narodowościowe oraz wzrost demograficzny regionu, który był warunkowany rozwojem przemysłowym (głównie włókiennictwo) oraz rozbudową infrastruktury kolejowej (m.in. Kolej Petersbursko-Wiedeńska). Z danych spisowych z 1897 roku (gdzie za kryterium narodowościowe uznano język, jakim spisywani posługiwali się w domu) wynikało, że Niemcy stanowili 5,8% (ponad 3800 osób) spośród mieszkańców Białegostoku, który liczył ogółem około 67 tys. ludności. Odsetek pozostałych narodowości kształtował się następująco: Żydzi – 66%, Polacy – 18,2%, Rosjanie – 7,8%. Pomimo niewielkiej liczebności społeczność Niemiecka była skonsolidowana i dobrze zorganizowana. Posiadała prężnie działającą parafię ewangelicko-augsburską z siedzibą w Białymstoku i filiałami w Knyszynie, Choroszczu i Nezbudce. Uzewnętrznieniem tego była budowa w latach 1909–1912 nowej, murowanej kościoła przy ulicy Warszawskiej w Białymstoku (obecnie Kościół Rzymskokatolicki p.w. św. Wojciecha, il. 9). Ponadto Niemcy zakładali liczne organizacje charytatywne np. Towarzystwo Niesienia Pomocy Biednym Wyznania Ewangelicko-Luterańskiego (od 1902 roku) czy Towarzystwo Pomocy Biednym „Pań Opiekunek”, które zarządzało miejskim sierocińcem (od 1907 roku)⁶.

Kluczową postacią niemieckiej diaspory na Podlasiu jest Artur Hasbach (il. 11). Był on właścicielem fabryki włókienniczej w Dojlidach, przekształconej w okresie międzywojennym w zakład produkcyjny dykty. Część majątku inwestował w ziemię, w ten sposób nabywając rozległe dobra leśne w okolicach Białegostoku, na terenie Puszczy Knyszyńskiej (m.in. majątek „Stanek”, „Majdan Izbisk”, „Waliły”). Wniósł wkład do rozwoju miasta Białystok budując istniejący do dzisiaj pałac o charakterze rezydencji fabrycznej w dzielnicy Dojlidy (ul. Dojlidy Fabryczne 23, il. 5), w unikatowym eklektycznym stylu architektonicznym. Był również społecznikiem – członkiem Towarzystwa Niesienia Pomocy Biednym Wyznania Ewangelicko-Luterańskiego.

Artur Hasbach pochodził z mieszczańskiej rodziny, która zamieszkiwała region Nadrenii i Północnej Westfalii. Dziadek Artura – Johann Wilhelm Hasbach – urodził się 13 grudnia 1776 roku w Dhunn. W 1810 roku został pastorem i przydzielono mu parafię w Linnerp, następnie w Bergisch Galdbach (od 1817 roku) oraz w Kettwig (od 1826 roku). W 1828 roku w Kettwig przy-

⁶ W. Wróbel, *Pastor Teodor Zikwitz (1863–1943). Życie i działalność w Białymstoku w latach 1903–1938*, [w:] „Rocznik Białostocki”, tom XX, Białystok 2016, s. 74–75.

The image shows a handwritten church register entry from the Evangelical-Augsburg parish in Białymstok. The entry is written in cursive and includes the following information:

586	Geburt	
Nr	Kindern des Amtes, Tauf- und Familienname, Wo u. wann	geboren?
274	Arthur August, Sohn von Ewald Hasbach,	Białystok d. 6.
	von Hebranten, und der Ehegatten Marie Joh.	Julii 1864.
	Koerner, beide Evangelisch-Lutherisch.	Mittags 12 Ubr.

Il. 1. Wpis w księdze metrykalnej parafii ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku. Artur August Hasbach (syn Ewalda) urodził się 6 lipca 1864 roku w Białymstoku. Wśród rodziców chrzestnych był fabrykant choroski, Chrystian August Moes – z zasobu Archiwum Państwowego w Białymstoku, Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Białymstoku, numer zespołu 720, sygnatura 3, k. 293v.

szedł na świat ojciec Artura, Ewald. Był on ósmym w kolejności dzieckiem w rodzinie Hasbachów⁷. Swą przyszłość zawodową związał z przemysłem sukienniczym, rozpoczął pracę w fabryce sukna van der Zuipen i Charlier w Aachen.

Ten pochodzący z zachodnich Niemiec mieszczanin przypadkiem związał swoje dalsze losy zawodowe i rodzinne z Białostoczczyzną. Na Podlaskie zaprowadziła go znajomość z Augustem Moesem, fabrykantem z Choroszczy. Do spotkania Ewalda i Moesa doszło w Aachen. Moes zaproponował Hasbachowi pracę na stanowisku kierowniczym w fabryce w Choroszczy⁸.

Ewald szybko zaaklimatyzował się w nowym miejscu, a bliskie relacje z właścicielem fabryki zaowocowały propozycją małżeństwa z siostrzenicą Augusta Moesa – Marią Körner⁹. Małżeństwo zostało zawarte w 1861 roku.

⁷ Ewald Hasbach posiadał dziesięcioro rodzeństwa: Rozalia (ur. w Linnerp w 1814 r.), Julius (ur. w Linnerp w 1816 r.), Wilhelm Albert (ur. w 1818 r. w Bergisch Galdbach), Paulina (ur. 1820 r. w Bergisch Galdbach), Wilhelm (ur. w 1821 r. w Bergisch Galdbach), Erwin (ur. w 1824 r. w Galdbach, żył 2 lata), Karl Otto (ur. w 1825 r. w Galdbach), Fritz (ur. w 1830 r. w Kettwig), Max (ur. w 1832 r. w Kettwig) oraz Heinrich (ur. w 1836 r. w Kettwig) – E. Kozłowska-Świątkowska, J. Maroszek, *Hasbachowie. Z rodzinnego sztabucha*, Białystok 2011, s. 17–18.

⁸ E. Kozłowska-Świątkowska, J. Maroszek, *Hasbachowie. Z rodzinnego Sztambucha*, Białystok 2011, s. 19–21.

⁹ Maria Körner była jedną z fundatorów kościoła ewangelickiego p.w. Św. Jana w Białymstoku. Świątynia została zbudowana w latach 1909–1912, a koszt budowy wynosił około 110 tys. rubli i był mało mniejsza od kosztów budowy kościoła farnego w Białymstoku (ponad 117 tys. rubli). K. Różański *Zarys Dziejów parafii luteranckiej w Białymstoku*, „Gdański Rocznik Ewangelicki” 2014, t. VIII, s. 81–101; T. Wiśniewski, *Z dziejów gminy ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku*, „Białostoczczyzna” 1988, nr 9, s. 27–30.

Pierwszy syn Ewalda – Aleksander przyszedł na świat w 1862 roku w Choroszczy, ale zmarł po kilku miesiącach. Natomiast Artur urodził się 6 lipca 1864 roku, już w Białymstoku, gdzie (w domu Żyda Markusa, nieopodal ulicy Wasilkowskiej) mieszkało młode małżeństwo Hasbachów (il. 1)¹⁰.

Ewald chcąc się uniezależnić od Moesa, w 1864 roku założył w Białymstoku własne przedsiębiorstwo tekstylne. W Woroszyłach (koło Wasilkowa) wydzierżawił pilśniarkę, przy pomocy której produkował sukno. Najprawdopodobniej w 1865 roku Hasbach również wydzierżawił od Aleksandra Kruzenszterna północną część folwarku dojlidzkiego. W 1867 roku Ewald zatrudnił już 22 robotników, a dochody stawały go w rzędzie średnich zakładów branży włókienniczej. W 1870 roku wynajął do produkcji dodatkowo pomieszczenia fabryczne przy ul. Niemieckiej, naprzeciwko pałacu Branickich w Białymstoku. W 1874 roku Hasbach zwiększył teren dojlidzkiej dzierżawy i założył tam kompleks fabryczny w postaci tkalni, przędzalni i farbiarni. Dojlidy szczególnie nadawały się do produkcji sukna z powodu bliskości stawów, które wykorzystywano do napędzania urządzeń fabrycznych. Dojlidzka fabryka produkowała głównie: orenburskie wełniane chusty, dziane szaty, prasowany aksamit oraz watę. Wskutek rozwoju fabryki i systematycznego wzrostu zatrudnienia, Ewald postanowił postawić przy budynkach fabrycznych 11 domków robotniczych z 40 mieszkaniami (zachowało się 8 budynków, przy obecnej ul. ks. Stanisława Suchowolca i 3 przy ul. Stawowej, il 2). Natomiast w pobliżu tzw. młyńskiego stawu na rzece Białej wznosił okazałą willę¹¹.

Najstarszy syn Ewalda – Artur, po ukończeniu 10. roku życia rozpoczął naukę w ełckim gimnazjum, ale z powodu złego stanu zdrowia (choroba oczu) lekcje pobierał w domu. Następnie (do 1880 roku) uczęszczał do szkoły tkackiej w Elbeuf we Francji. Ze względu na fakt, że był najstarszym z rodzeństwa oraz biegle posługiwał się językiem rosyjskim, ojciec powierzył mu prowadzenie rodzinnej fabryki w Dojlidach¹².

¹⁰ APB, *Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Białymstoku*, sygn. 3, k. 235v–236, 293v–294.

¹¹ *Białystok Manchester Północy*, pod red. A. Kułak, Białystok 2010, s. 51–55, B. Tomecka, *Hasbachowie*, dz. cyt., s. 52–53.

¹² Sześcioro dzieci Ewalda (Eugen, Elisa, Oskar, Maria Adela, Klara, Emma) zmarło wcześniej na tyfus i dyfteryt. Wszystkie dzieci zostały pochowane na cmentarzu ewangelickim przy ul. Młynowej. Oprócz Artura przeżyli tylko Erwin i Waldemar – E. Kozłowska-Świątkowska, J. Maroszek, dz. cyt., s. 32; B. Tomecka, dz. cyt., s. 52–53.

Il. 2. Ewald Hasbach, ojciec Artura, był jednym z pierwszych białostockich fabrykantów, który starał się poprawić warunki bytowe swoich robotników budując im domy mieszkalne. W II poł. XIX zbudowanych zostało 11 domów robotniczych z 40. mieszkaniami usytuowanych naprzeciwko budynków fabryki włókienniczej Hasbacha. Obecnie zachowało się 7 budynków przy ul. ks. Stanisława Suchowolca i 3 przy ul. Stawowej. Są one własnością Zarządu Mienia Komunalnego w Białymstoku (stan współczesny – 2017 rok, autor zdjęcia: Janusz Danieluk).

Działalność Artura przyczyniła się do dynamicznego rozwoju firmy. Nawiązał kontakty z kontrahentami w Moskwie i Petersburgu, gdzie założył

Erwin – urodził się 21 czerwca 1876 roku w Dojlidach. Młodszy brat Artura przeznaczony był na realizowanie kariery zawodowej w rolnictwie. W 1893 roku odbywał praktykę rolniczą w majątku Schonfeld. Następnie podjął studia w Wyższej Szkole Rolniczej w Halle. W 1898 roku objął stanowisko agronoma w majątku pod Wrocławiem. Następnie zarządzał majątkiem Waliły należącym do Hasbachów. W 1903 roku Erwin poślubił Melly Becker, córkę emerytowanego generał-majora Gustawa Beckera, brata Eugeniusza Beckera, białostockiego fabrykanta. Zmarł 26 stycznia 1970 roku w Weingarten (Wirtembergia) – APB, *Akta stanu cywilnego...*, sygn. 5, k. 8; E. Kozłowska-Świątkowska, J. Maroszek, dz. cyt., s. 61–62.

Waldemar – urodził się 16 września 1878 roku. Ewald zamierzał przysposobić go do pracy w fabryce. Waldemar ukończył szkołę tkacką w Berlinie. Był właścicielem majątku Pogorzale koło Twierdzy Osowiec oraz współwłaścicielem fabryki sklejek w Dojlidach. Mieszkał w Białymstoku przy ul. Świętojańskiej 17. Zmarł w 1942 roku w Bydgoszczy – APB, *Akta stanu cywilnego...*, sygn. 5, k. 123; E. Kozłowska-Świątkowska, J. Maroszek, dz. cyt., s. 63; B. Pacholska, *Wstęp*, [w:] *Śladami Hasbachów*, s. 6–7; M. Dolistowska, *Białostockie adresy: Świętojańska 17*, „Białostoczczyzna” 1993, nr 4, s. 26.

przedstawicielstwa dojlidzkich zakładów. W Moskwie Artur poznał miłość swego życia – Jenny (Eugenię) Decker, którą poślubił 18 września 1890 roku.

W 1891 roku w życiu zawodowym Artura Hasbacha doszło do przełomowego wydarzenia. Przeprowadzona została wówczas transakcja kupna-sprzedaży pomiędzy właścicielką dóbr dojlidzkich hrabiną Zofią Rudygier (córką senatora Aleksandra Kruzenszterna) a Hasbachem. Artur zakupił ziemię w majątku Dojlidy o powierzchni ponad 15 dziesięcin (około 16,4 ha) za sumę 15 tys. rubli¹³. Na nabytym terenie znajdowały się zresztą zabudowania fabryczne, należące do Hasbacha. Działka była usytuowana przy szosie wiodącej do Zabłudowa i graniczyła z: dobrami dojlidzkimi hrabiny Rudygier, ziemią włościan ze wsi Skorupy oraz majątkiem przynależącym do parafii prawosławnej w Dojlidach. Na zakupionej przez Hasbacha działce przepływała rzeka Biała, którą wykorzystywano do produkcji sukna. Nowy właściciel w umowie kupna zobowiązał się do uregulowania dotychczas naturalnego biegu rzeki, dzięki czemu miano nadzieję powstrzymania corocznego zalewania łąk należących do hrabiny Rudygier. Zgodnie z umową notarialną Artur nie mógł w przyszłości założyć browaru oraz miał zakaz prowadzenia handlu wyrobami piwowarskimi. W ten sposób hrabina zabezpieczała się przed ewentualną konkurencją z browarem dojlidzkim, którego była właścicielką (il. 3)¹⁴.

Oprócz Dojlid, Artur Hasbach posiadał w Białymstoku kilka działek, m.in. przy ulicy Sołdackiej (Żołnierskiej) w okolicy oficierskiego zaułku (obecnie ulica Legionowa) o powierzchni 153 sążni² (696,5 m²)¹⁵, ze znajdującym się na niej budynkiem gospodarczym. Nieruchomość ta została sprzedana w 1894 roku mieszczańskiej rodzinie Szackich za sumę 300 rubli¹⁶. Zapewnie sprzedaż zabudowanej działki w Białymstoku była podyktowana potrzebą uzyskania dodatkowych funduszy na modernizację dojlidzkiej fabryki.

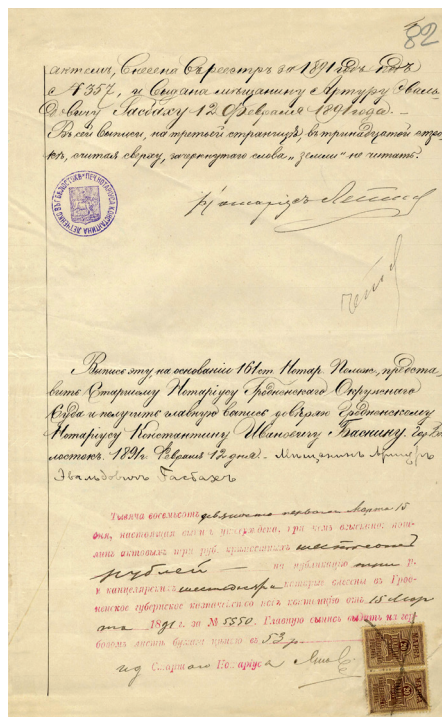
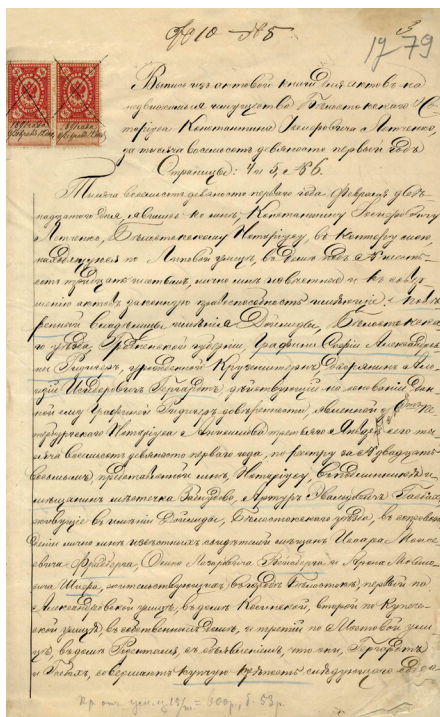
W 1904 roku Artur Hasbach nabył majątek, należący do Eugonii Hasbach, znajdujący się w uroczysku „Majdan Izbisk” w gródeckiej *wołosti*, który

¹³ Dziesięcina – urzędowa miara powierzchni gruntu w zaborze rosyjskim wynosząca 1,0925 ha (tzw. skarbowa) lub 1,4567 ha (tzw. większa).

¹⁴ APB, *Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie ([1581–1882] 1883–1915 [1919–1930])*, sygn. 134, k. 79–82; E. Kozłowska-Świątkowska, dz. cyt. s. 74–76.

¹⁵ Sążeń kwadratowy – miara powierzchni gruntu w Rosji carskiej wprowadzona ukazem z 11 października 1835 roku. 1 sążeń² był równy 4,5522 m².

¹⁶ APB, *Starszy Notariusz...*, sygn. 45, k. 238–245.

Il. 3. Fragmenty aktu kupna–sprzedaży spisane u białostockiego notariusza Aleksandra Letczenko. 12 lutego 1891 roku miała miejsce czynność cywilno-prawna między pełnomocnikiem właścicielki dóbr dojlidzkich – hrabiny Zofii Rudygier z domu Kruzensztern, ziemianinem, Alojzym Gerhardem a mieszczańinem Arturem Hasbachem. Pełnomocnik hrabiny Rudygier sprzedał Arturowi Hasbachowi część majątku dojlidzkiego o powierzchni 15 dziesięcin 60 sążni kwadratowych (ponad 16 ha). Na sprzedawanej działce znajdowały się budynki fabryczne należące do Hasbacha. Nieruchomość sąsiadowała z drogą wodącą z Białegostoku do Zabłudowa, własnością Zofii Rudygier, ziemią włościan Skorupy oraz mieniem należącym do dojlidzkiej prawosławnej cerkwi. Artur nabył dojlidzką nieruchomość za sumę 15 tys. rubli. Na karcie nr 82 widnieje własnoręczny podpis Artura Hasbacha – z zasobu Archiwum Państwowego w Białymstoku, *Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie* ([1581–1882] 1883–1915 [1919–1930], numer zespołu 280, sygnatura 134, k. 79–82.

był częścią dóbr Waliły¹⁷. W skład uroczyska-majątku wchodziło: siedlisko (1,5732 ha), ziemia uprawna z karczunku (około 43 ha), „stara” ziemia upraw-

¹⁷ Uroczysko „Majdan Izbisk” w latach 1863–1892 należał do pruskiej rodziny Jonasów (najpierw Alberta, a później jego syna Ottona). „Majdan” wchodził w skład rozległych dóbr Waliły z uroczyskami: Pieszczaniki, Stary Most, Wiłowaczki, Świniobród, Długi Las, Suchy Las o łącznej powierzchni 2 940 dziesięcin. W czasach, kiedy właścicielami „Majdanu Izbisk” byli Jonasowie funkcjonował tutaj już folwark, który tworzył drewniany dwór i budynki hodowlano-magazynowe. W 1892 roku „Majdan Izbisk” z dobrami Waliły wszedł w posiadanie żony Artura, Eugenii Hasbach z domu Decker – APB, *Starszy Notariusz...*, sygn. 147, k. 16–17v; E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *Katalog parków*

na (ponad 11 ha), łąki (22 ha), zarośla (nieużytki) (61,5 ha), obszar po wyrąbanym lesie (ponad 24 ha). „Majdan-Izbisk” liczył ogółem około 150 dziesięcin (164 ha) i graniczył ze wszystkich stron z mieniem „Stanek”, należącym również do Eugenii Hasbach. Na terenie majątku znajdował się drewniany parterowy dom z pięcioma pokojami, z dołączoną do budynku murowaną kuchnią, krytą dachówką. Ponadto w pobliżu domu zlokalizowane były zabudowania folwarczne. W ich skład wchodził przeznaczony dla parobków drewniany dom kryty gontem (o jednej izbie z oddzielną sienią), drewniana kuźnia, drewniany parterowy dom dla służby (o jednej izbie z sienią), drewnianą chlewnię dla trzody, drewniany dom o dwóch pomieszczeniach dla parobków, dwóch drewnianych obór, spichlerza zbożowego oraz zbudowanej przez Jankiela Mojżeszowicza Lejbowicza Rafałowskiego, drewnianej krytej deskami stodoły. Hasbach nabył zadłużony majątek za 10 tys. rubli¹⁸.

Hasbachowie założyli w tej lokalizacji ozdobny ogród. Do komponowania parku wykorzystano istniejący wąwóz i naturalny drzewostan, który uzupełniano nasadzeniami drzew i krzewów¹⁹. W okresie międzywojennym Artur Hasbach organizował w majątku polowania, głównie na słonki i dziki. W największych łowach uczestniczyło nawet do 250 myśliwych, a wśród zaproszonych gości byli m.in. gen. Kazimierz Sosnkowski (wódz naczelny Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w okresie drugiej wojny światowej), gen. Tadeusz Zbigniew Kasprzycki (minister spraw wojskowych) oraz liczni ówczesni wojewodowie (białostocki, łódzki, warszawski i wileński). W latach 30. XX w. „Majdan Izbisk” otrzymała w posagu córka Artura Hasbacha – Elżbieta. W 1931 roku Elżbieta wyszła za mąż na Węgrzech za Aleksandra Duma del Vaida Huniyad. Od tego momentu majątek nie był użytkowany i opustoszał. W 1944 roku „Majdan Izbisk” został objęty reformą rolną, wskutek której prawie całe dobra przeszły pod zarząd nadleśnictwa²⁰.

Hasbachowie byli również właścicielami uroczyska leśnego „Stanek” (okolice Walił). Został on zakupiony 8 lipca 1892 roku przez Eugenię Hasbach. Współwłaścicielem majątku był Ewald Hasbach. Ewald nie występował w akcie kupna-sprzedazy, ponieważ nie posiadał obywatelstwa rosyjskiego. Majątek-uroczysko „Stanek” w sześciu oddzielnych częściach o łącznej po-

i zabytkowych ogrodów dawnego województwa białostockiego stan z 1988 roku: część szczygółowa, t. 1, Białystok 2000, s. 42–44.

¹⁸ APB, *Starszy Notariusz ...*, sygn. 156, k. 180–185.

¹⁹ E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, dz. cyt., s. 42–44.

²⁰ E. Kozłowska-Świątkowska, J. Maroszek, dz. cyt., s. 95–96.

wierzchni ponad 89 dziesięcin (ponad 97 ha) sprzedał Hasbachom pruski poddany, Maria Wilhelm Teodor Miller za sumę 5 tys. rubli²¹. Fabrykant wybudował w „Stanku” leśniczówkę nazwaną „Zamkiem”. Do nieruchomości doprowadzono elektryczność, rozbudowano werandę i dobudowano kuchnię. Leśniczówka była otoczona parkiem i ogrodem. Niestety 20 sierpnia 1915 roku „Zamek” spłonął, wskutek starć wojsk niemieckich z broniącą się załogą rosyjską, która majątek „Stanek” obwarowała. Po wojnie, na miejscu zniszczonego obiektu wybudowano drewniany dom leśniczego. Zarówno „Stanek”, jak i „Majdan Izbisk”, należały formalnie do Eugenii. W testamencie właścicielka postanowiła, że w razie swojej śmierci Artur powinien mieć dożywotnie prawo władania tymi dobrami. Eugenia zmarła 23 czerwca 1926 roku. Artur, z powodu złego stanu zdrowia, przekazał swoje udziały dzieciom. Podczas drugiej wojny światowej folwark w „Stanku” spłonął. W 1944 roku cały majątek przeszedł na własność Nadleśnictwa Żednia. Zarówno domy mieszkalne jak i zabudowania folwarczne nie zachowały się do czasów współczesnych. Obecnie są to zakrzewione uroczyska leśne²².

Równoległe z rozwojem fabryki w Dojlidach, (która w 1910 roku zatrudniała już przeszło 200 robotników) i zakupywaniem kolejnych majątków ziemskich, Artur poświęcał też dużo czasu rodzinie. Był ojcem licznego potomstwa: najstarsza Maria urodziła się 16 czerwca w 1891 roku w Dojlidach), następnie na świat przyszli – Sergiusz (urodzony 28 października 1892 roku w Dojlidach), Aleksander (urodzony 17 marca 1894 roku w Dojlidach), Elżbieta (urodzona w 30 stycznia 1896 roku w Dojlidach), Dorota (urodzona 10 lutego 1897 roku w Dojlidach), Włodzimierz (urodzony 14 maja 1898 roku w Białymstoku)²³.

1 maja 1901 roku zmarł w uzdrowisku w Baden pod Wiedniem Ewald Hasbach. Został pochowany na cmentarzu ewangelickim w Białymstoku (il. 4, gdzie fragment grobowca rodziny Hasbachów). Zgodnie z ostatnią wolą fabrykanta, wyrażoną w testamencie, majątek rodziny Hasbachów miał być podzielony w następujący sposób: Maria (żona Ewalda) odziedziczyła spieniężony majątek Dojlidy w wysokości 300 tys. rubli, z oprocentowaniem 4%, syn Erwin otrzymał majątek Waliły. Natomiast Artur dziedziczył $\frac{2}{3}$ fabryki włókienniczej i został kierownikiem firmy. Pozostała część przedsię-

²¹ APB, *Starszy Notariusz...*, sygn. 135, k. 124–125v.

²² E. Kozłowska-Świątkowska, J. Maroszek, dz. cyt., s. 32–33, 86–90.

²³ APB, *Akta stanu cywilnego...*, sygn. 21, k. 14; sygn. 35, k. 22v–23; sygn. 38, k. 13v–14; sygn. 39, k. 31v–32, 96–97v; sygn. 40, k. 21v–22.

Il. 4. Cmentarz ewangelicko-augsburski w Białymstoku usytuowany jest u zbiegu ulic: Wasilkowskiej i 42 Pułku Piechoty. Nekropolia została założona pod koniec XIX wieku. Pierwszy pochówek przeprowadzono w 1885 roku. Po drugiej wojnie światowej niemiecki cmentarz ulegał systematycznej dewastacji w wyniku kradzieży i niszczenia nagrobków oraz rozbudowy osiedla Wygoda. W latach 90. z pozostałych płyt nagrobnych zostało utworzone lapidarium. Zbudowano murowane ogrodzenie do którego przymocowano fragmenty zachowanych nagrobków. Oprócz lapidarium przetrwało również mauzoleum poświęcone niemieckim żołnierzom, którzy w 1915 roku walczyli w bitwie pod Tannenbergiem. Na cmentarzu byli chowani czołowi przedstawiciele mniejszości niemieckiej: fabrykanci, kupcy, rzemieślnicy. W lapidarium znajdują się fragmenty płyt nagrobnych z grobowców rodzin: Bucholtzów, Commichau czy Moesów. W centralnym punkcie cmentarza, na wzniesieniu wyeksponowany był grobowiec rodziny Hasbachów (pochowany tutaj został m.in. Ewald Hasbach, ojciec Artura). Do czasów obecnych zachował się jedynie krzyż z czarnego marmuru śląskiego zawierającą inskrypcję o właścicielach grobowca. Krzyż został wykonany na zlecenie Marii Körner Hasbach, matki Artura – (stan współczesny – 2017 rok, autor zdjęcia: Janusz Danieluk).

biorstwa – $\frac{1}{3}$, otrzymał Waldemar. Ponadto 50% udziału w majątku „Stanek” podzielono w następujący sposób: 500 ha – Artur, 500 ha – Waldemar, 500 ha – Erwin. Natomiast pozostałych 50% należało do ich matki, Eugenii²⁴.

Po śmierci Ewalda fabryka w Dojlidach w dalszym ciągu intensywnie rozwijała produkcję. O prosperity dojlidzkiej firmy świadczyć może rozbudowa pałacu Hasbachów w Dojlidach. Siedziba Hasbachów zlokalizowana była nad dużym stawem, niegdyś młyńskim, na rzece Białej, w sąsiedztwie zabudowań fabryki, którą od posiadłości właściciela oddzielały trakty drożne: od północy – trakt wiodący do pałacu Rudygierów (siedziby dóbr dojlidzko-zabłudowskich), a od zachodu – szosa prowadząca do Zabłudowa. Wokół siedziby założony został park, który tworzyły w większości świerki. Przed elewacją południową pałacu wytyczono, otoczony wiązami, brukowany podjazd²⁵. W latach 1905–1907 Artur (jako nowy właściciel) dobudował do rezydencji dwa ryzality od strony północnej i południowej z wieżami oraz podniósł bryłę budynku o jeden segment. Wybudowano również mansardy na dachu z lukarnami. Dwie wieże – kolistą (południową) i ośmioboczną (północną), zostały nakryte ostrobocznymi hełmami z iglicami. Rezydencja swoim stylem architektonicznym łączyła francuski, niderlandzki i włoski renesans oraz secesję (il. 5)²⁶. W 1915 roku wartość pałacu była oszacowana przez administrację carską na 53 tys. rubli²⁷.

Wybuch I wojny światowej spowodował ruinę wszystkich gałęzi przemysłu na Białostocczyźnie. Przemysł białostocki utracił park maszynowy, który ewakuowano w głąb Rosji. Miasto zostało odcięte od dotychczasowego rynku zbytu²⁸.

W 1915 roku Waldemar Hasbach (brat Artura), który od roku przebywał w Moskwie, został uprzedzony o planach ewakuacji urzędzeń i wyrobów

²⁴ E. Kozłowska-Świątkowska, J. Maroszek, dz. cyt. s. 48–49.

²⁵ E. Bończyk Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, dz. cyt., s. 40–43.

²⁶ E. Kozłowska-Świątkowska, J. Maroszek, dz. cyt. s. 50–51, 74–77.

²⁷ APB, *Komisja Rekwizycyjna powiatu białostockiego (1915–1917)*, sygn. 2, k. 41–42v.

²⁸ W sierpniu 1915 roku, po przełamaniu przez Niemców linii frontu w okolicy Przasnysza, władze rosyjskie zarządziły ewakuację w głąb Rosji nie tylko dużych zakładów przemysłowych oraz materiałów produkcyjnych. Pod wpływem akcji agitacyjnej administracji carskiej i duchowieństwa tereny zachodnich guberni opuściło około 3 mln. osób. Masowe uchodźstwo (w literaturze i przekazach ustnych określane jako *Беженство*) objęło około 800 tys. mieszkańców guberni grodzieńskiej. Była to przeważnie ludność białoruska wyznania prawosławnego zamieszkująca zachodnie powiaty guberni (około 80% mieszkańców) – A. Prymaka-Oniszcz, *Bieżeństwo 1915. Zapomniani uchodźcy*, Wołowiec 2016. Blog internetowy: Bieżeństwo.pl.

Il. 5. Rezydencja niemieckiej rodziny Hasbachów znajdująca się w białostockiej dzielnicy Dojlidy, przy ulicy Dojlidy Fabryczne. Pałac zbudowano w latach 80. XIX wieku przez Ewalda Hasbacha. Willa została rozbudowana przez syna Ewalda, Artura w latach 1905–1907. Dobudowano dwa ryzality z wieżami oraz dodatkowy segment z mansardowym dachem z lukarnami. Architektura pałacyku jest charakterystyczna dla stylu eklektycznego, który – w tym przypadku – tworzy zestawienie neorenesansu francuskiego, niderlandzkiego i tokańskiego. Wewnątrz zachowały się oryginalne piece i kominki. Obecnie budynek jest siedzibą Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (stan współczesny – 2017 rok, autor zdjęcia: Janusz Danieluk).

fabrycznych przez władze carskie. Bracia Hasbachowie, aby uchronić swoje mienie przed rekwizycją, wywieźli część urządzeń i towaru do miejscowości Pawłowski Posad (koło Moskwy). Artur i Waldemar kupili w tym miejscu młyn i zorganizowali produkcję waty. Był to jedyny zakład tego typu w całej Rosji²⁹.

Podczas ofensywy niemieckiej w 1915 roku władze carskie powołały spec-urzędy rekwizycyjne o charakterze doraźnym. Urzędy te miały za zadanie zapobiec dostaniu się w ręce wroga strategicznych dla wojska zakładów przemysłowych, które w przyszłości mogłyby zapewnić armii rosyjskiej materialne wsparcie. Na terenie powiatu białostockiego działała komisja rekwizycyjna, podlegająca władzom gubernialnym. Do jej głównych zadań należało spisanie prywatnego mienia fabrycznego w postaci maszyn i surowców przemysłowych w fabrykach białostockich, jak również płodów rolnych i bydła we wsiach powiatu białostockiego. Właściciele rekwirowanego mienia otrzymywali od komisji specjalne pokwitowania, które były dowodami rekwizycyjnymi i miały zapewnić, po ustabilizowaniu sytuacji politycznej, odszkodowanie ze skarbu państwa za utraconą własność. Majątek Hasbacha w Dojlidach został oszacowany na 382 800 rubli. W zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku zachował się spis mienia fabrycznego zakładów włókienniczych w Dojlidach. W zestawieniu tym są opisane maszyny produkcyjne, mienie nieruchome, jak również rodzinna rezydencja. Wycenę majątku Hasbachów obrazuje kwit rekwizycyjny zaprezentowany na il. 6³⁰.

W czasie wojny budynki dojlidzkiej fabryki zostały częściowo zniszczone. W jednej z hal produkcyjnych Niemcy zainstalowali maszyny do produkcji wysokojakościowej sklejki dla przemysłu lotniczego.

W 1919 roku Artur powrócił na krótko do rodzinnych Dojlid. Wybuch wojny polsko-bolszewickiej w 1920 roku spowodował, że fabrykant ponownie zmuszony został do wyjazdu. Tym razem udał się do Bierzysłowa (okolice Torunia), gdzie mieszkał jego brat Erwin z żoną. Natomiast najstarsi synowie Artura – Aleksander i Włodzimierz zgłosili się na ochotnika do wojska

²⁹ Opuszczenie Białegostoku przez Waldemara wiązało się z oskarżeniami Hasbacha o szpiegostwo. Przyczyną tych oskarżeń było nabycie przez niego w 1882 roku uroczyska „Pogorzałe” w okolicach Twierdzy Osowiec. Narodowość Waldemara, położenie majątku oraz wojna rosyjsko-niemiecka warunkowały sposób postępowania władz carskich wobec rodziny Hasbachów. Waldemar, w celu uniknięcia aresztowania, tuż po wybuchu wojny został zmuszony wyjechać z rodzinnego Podlasia. E. Kozłowska-Świątkowska, J. Maroszek, dz. cyt., s. 112–115.

³⁰ APB, *Komisja rekwizycyjna...*, sygn. 2, k. 41–42v.

Il. 6 Jeden z kwitów rekwizycyjnych mienia ruchomego z fabryki Artura Hasbacha w Dojlidach. Dokument przedstawia wycenę części urządzeń fabrycznych m.in. silniki elektryczne, motory do maszyn tkackich, okrągłe kotły itp. Inwentaryzację sprzętu przeprowadzono w sierpniu 1915 roku. Wszystkie urządzenia miały zostać wywiezione do Moskwy – z zasobu Archiwum Państwowego w Białymstoku, Komisja rekwizycyjna powiatu białostockiego (1915–1917), numer zespołu 730, sygnatura 2, k. 56.

i brali udział w wojnie z bolszewikami. Po ustabilizowaniu się sytuacji politycznej Hasbach powrócił na teren Białostoczczyzny³¹.

Z powodu trudnej sytuacji na rynku włókienniczym (brak miejsc zbytu) Artur postanowił zmienić kierunek produkcji – z włókienniczej na przetwórstwo drewna. Sprzyjały temu liczne posiadłości leśne, które rodzina pochodzenia niemieckiego posiadała na terenie Podlasia. W 1921 roku, po ustabilizowaniu się sytuacji społeczno-politycznej w kraju, ruszyła produkcja nowej fabryki w Dojlidach o nazwie: „Fabryka Dykt. Artur Hasbach”. Produkcja odbywała się na różnych kondygnacjach budynku, który pierwotnie przystosowany był do potrzeb fabryki włókienniczej. Artur modernizował proces wytwórczy, wprowadzając kanały dosuszające, budując doły parzelniane oraz wykorzystując do przecinania dłużyc nowoczesne, jak na ówczesne czasy, piły – tzw. lisie ogony. Do produkcji wykorzystano również ocalały po wojnie komin fabryczny – do którego dobudowano kotłownię, oraz basen do moczenia drewna, który znajdował się w posiadłości Hasbachów w Świniobrodzie³². Surowiec do produkcji dykty sprowadzano z Puszczy Białowieskiej. Drewno przewożono do stawu położonego przy szosie zabłudowskiej w Dojlidach. Stąd przy pomocy kolejki wąskotorowej dostarczano je do fabryki (pozostałości po fabryce dykty, il. 7). W 1925 roku Artur Hasbach wprowadził do produkcji nowe asortymenty sklejek, m.in. sucho klejoną oraz cienkobarstwową, wykorzystywaną w przemyśle lotniczym. Podstawowe składniki używanych do produkcji klejów: kazelinę i albuminę, sprowadzał z Argentyny. Wyroby z fabryki dykty Hasbach eksportował przeważnie do Wielkiej Brytanii i Belgii³³.

Kres działalności fabryki sklejek w Dojlidach położył wielki kryzys gospodarczy. Poczynając od 1929 roku, zmniejszyła się znacznie produkcja fabryki. Pociągnęło to za sobą redukcję zatrudnienia. Narastające trudności ekonomiczne, powodujące wzrost zadłużenia firmy, spowodowały, że Hasbach postanowił wydzierżawić fabrykę sklejek Lewińskiemu, który przejął również wszystkie zobowiązania wobec załogi. Niestety, dzierżawca

³¹ E. Kozłowska-Świątkowska, J. Maroszek, dz. cyt., s. 120–122.

³² Świniobród – Od 1870 r. znajdowała się tutaj fabryka sukiennicza. W 1892 roku fabrykę zakupiła Eugenia. Świniobród należał do dóbr walilskich Hasbachów (razem ze „Stankiem”, „Majdanem” i „Walilami”). W 1915 roku zniszczony został folusz oraz zabudowania fabryczne. W międzywojniu Świniobród wykorzystywano do moczenia drewna przeznaczonego do fabryki dykty w Dojlidach. Po drugiej wojnie światowej majątek przejęły Lasy Państwowe – E. Kozłowska-Świątkowska, J. Maroszek, dz. cyt., s. 98–102.

³³ *Białystok Manchester Północy...*, s. 51–52.

Il. 7. W 1921 roku Artur Hasbach założył na Dojlidach nowy zakład produkcyjny o nazwie „Fabryka Dykt. Artur Hasbach”, przestawiając się tym samym z produkcji włókienniczej na przetwórstwo drewna. Do produkcji wykorzystano również ocalały po pierwszej wojnie światowej komin fabryczny – do którego dobudowano kotłownię. Surowiec do produkcji dytki sprowadzano z Puszczy Białowieskiej. Drewno przewożono do stawu położonego przy szosie zabłudowskiej w Dojlidach. Stąd przy pomocy kolejki wąskotorowej dostarczano je do fabryki. Pozostałościami po fabryce Artura Hasbacha są ceglane kominy fabryczne oraz fragmenty podkładów kolejowych. Obecnie na terenie dawnej fabryki Hasbacha znajduje się zakład produkcyjny sklejek: „Biaform. Spółka Akcyjna”. Fot. Janusz Danieluk.

nie podołał utrzymaniu produkcji. Artur w celu ratowania fabryki zawarł w 1933 roku umowę z Lasami Państwowymi na dostarczanie surowca i kapitału. Kierownictwo nad fabryką powierzył swoim dzieciom: Sergiuszowi i Marii, którzy zostali kierownikami technicznymi. Umowy z przedsiębiorstwami państwowymi jedynie odwlekły w czasie nieunikniony upadek firmy. 25 listopada 1933 roku na żądanie Banku Gospodarstwa Krajowego odbyła się licytacja należącej do Artura dojlidzkiej działki o powierzchni 16 ha oraz znajdujących się na niej zabudowań fabrycznych (ponad 20 budynków) z rodzinną rezydencją włącznie. Pałac w Dojlidach, zabudowania fabryczne oraz majątek w Waliłach przeszły na własność skarbu państwa³⁴.

³⁴ Interesujące były dalsze losy pałacu Artura Hasbacha w Dojlidach. W trakcie drugiej wojny mieścił się w nim szpital, następnie szkoła partyjna podległa Komitetowi Wojewódzkiemu Polskiej Partii Robotniczej, później przedszkole, urząd pocztowy, przechodnia

Po przejęciu zakładu przez państwo fabryka zmieniła nazwę na: „Fabryka Dykt Lasów Państwowych Białystok-Dojlidy”. Tuż przed wybuchem drugiej wojny światowej państwowe przedsiębiorstwo w Dojlidach zatrudniało 406 robotników i było największym zakładem tego typu w Białymstoku³⁵.

Po ogłoszeniu bankructwa Hasbachowie zmuszeni zostali do przeprowadzki do swoich posiadłości leśnych. Sergiusz mieszkał w Świniobrodzie, a Elżbieta w majątku „Izbisk”.

Od 1927 Artur Hasbach zaczął podupadać na zdrowiu. Miał problemy przede wszystkim z pogorszającym się wzrokiem (bielmo oka). Ze względu na stan zdrowia większość interesów przekazał swoim dzieciom, a sam opuścił Dojlidy i zamieszkał na stałe w majątku „Stanek”. Razem z Arturem mieszkała jego córka Maria, która opiekowała się schorowanym ojcem. W 1935 roku Hasbach całkowicie oślepił i wycofał się z życia zawodowego i towarzyskiego³⁶.

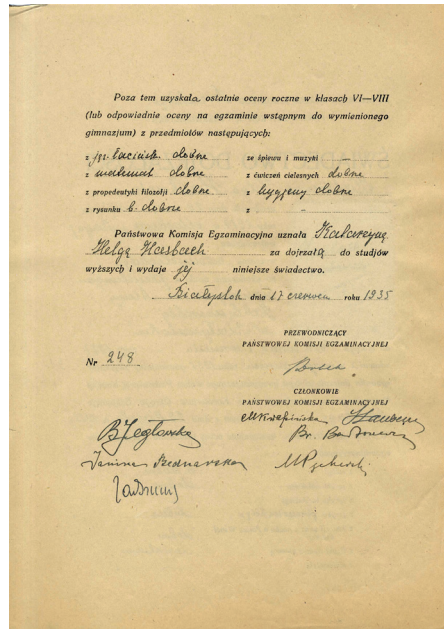
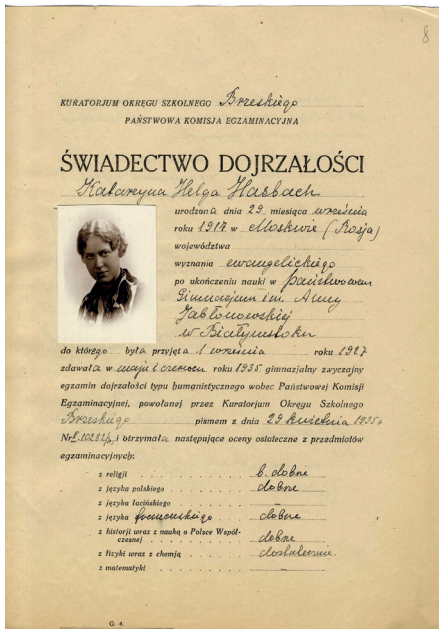
Po wybuchu II wojny światowej w 1940 roku Artur został wywieziony przez córkę Marię do Berlina, gdzie zmarł w tym samym roku.

Dalsze losy dzieci Artura i Eugenii Hasbachów potoczyły się różnymi drogami. Aleksander zamieszkał w majątku Waliły. Wybrał karierę adwokacką. Prowadził kancelarię w Białymstoku. W 1929 roku w Królewcu poślubił białostoczanę – Ingeborg Markgraf. W marcu 1930 roku, wraz z żoną i białostockimi kupcami: Władysławem Jackiewiczem i Almą Kumankową, założył firmę „Hodowla Ryb Waliły” sp. z o.o. Aleksander zmarł w 1967 roku. Dorota wyszła za mąż za adwokata Charłampa Aleksandrowicza Muromcewa. Mieszkała z mężem w Nowosiólkach, który to majątek jej mąż zakupił od Karola Augusta Moesa. Mieli jednego syna – Kiryła (urodzony w 1926 roku). Dorota zmarła w 1972 roku w Nowym Yorku. Włodzimierz ożenił się w 1925 roku z siostrą swojego szwagra Charłampa – Lidią Muromcew (wdową po carskim oficerze, rozstrzelanym przez bolszewików). Zmarł w 1975 roku. Elżbieta odziedziczyła po matce w 1926 roku majątek „Majdan-Izbisk”. 31 stycznia 1931 roku wyszła za mąż za Węgra Alexandra Gustawa Duma

zdrowia oraz mieszkanie prywatne. W 1976 r. został przeprowadzony kapitalny remont pałacu. Wymieniono więźbę dachową, zrekonstruowano 5 ozdobnych kominów oraz przywrócono częściowo dawny wystrój klatki schodowej. Od 1981 roku pałac przeznaczono na siedzibę wojewódzkiego konserwatora zabytków oraz biura badań i dokumentacji zabytków. A. Oleksicki, *Remont w dawnym pałacu Hasbachów*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego” 1995, z. 1, s. 74–77.

³⁵ *Białystok Manchester Północy*, s. 54–55.

³⁶ E. Kozłowska-Świątkowska, J. Maroszek, dz. cyt., s. 134–136.

Il. 8. Świadcstwo maturalne Katarzyny (Katherine) Helgi Hasbach, bratanicy Artura Hasbacha, najmłodszej córki Waldemara i Adeli z domu Risch. W czerwcu 1935 roku Katarzyna ukończyła Państwowe Żeńskie Gimnazjum im. Anny Jabłonowskiej (w budynku dawnej szkoły obecnie znajduje się Wydział Prawa UwB). Katarzyna Urodziła się 29 września 1917 roku w Moskwie. W 1918 roku razem z rodzicami przeniosła się do Białegostoku, gdzie do 1935 roku mieszkała w drewnianej willi przy ulicy Świętojańskiej 17 (obecnie siedziba Muzeum Rzeźby Alfonsa Karnego). W 1935 roku (po ukończeniu szkoły średniej) przeprowadziła się do Komorowa pod Warszawą. W stolicy rozpoczęła studia w Wyższej Szkole Handlowej, które ukończyła w 1938 roku. Do wybuchu wojny pracowała jako referentka w polsko-tureckiej izbie handlowej w Warszawie. Wyszła za mąż za Franza Commichau. Posiadała jedną córkę – Heide (ur. w 1942 roku). Katarzyna zmarła w 1997 roku – z zasobu Archiwum Państwowego w Białymstoku, *Żeńskie Gimnazjum im. Anny z Sapiechów Jabłonowskiej w Białymstoku (1921–1939)*, numer zespołu 800, sygnatura 28, k. 8–8v.

del Vaida Huniyada. Zmarła w 1975 roku. Sergiusz zamieszkał od 1934 roku z żoną Olgą z domu de Witt, (poślubioną w 1921 roku) w majątku Świniobród. Małżonkowie mieli również mieszkanie w Białymstoku. Po bankructwie rodzinnej firmy Sergiusz rozpoczął pracę w firmie „Scherschmidt, Adam Opel i inni”. Sergiusz zmarł w 1984 roku i był najdłuższym żyjącym potomkiem z głównej linii Hasbachów (z linii Artura i Eugenii).

Artur Hasbach i jego rodzina, jako przedstawiciele mniejszości niemieckiej, wnieśli znaczący wkład w rozwój gospodarczy i kulturalny regionu. Dojładzka firma, zatrudniająca ponad 200 pracowników, była w okresie międzywojennym potentatem w produkcji wyrobów przetwórstwa drzewnego

Il. 9. Dawna kircha ewangelicko-augsburska (obecnie Kościół Rzymskokatolicki p.w. św. Wojciecha w Białymstoku) zbudowana w latach 1909–1912. Kircha została zaprojektowana przez łódzkiego architekta Johannes Wendema. 28 lipca 1912 roku generalny superintendent Aleksander Bernewitz dokonał poświęcenia świątyni nadając jej wezwanie św. Jana Chrzciciela. Koszt budowy kirchy wyniósł niebagatelną sumę 110 tys. rubli. Jednym z hojniejszych ofiarodawców była Maria Kröner (matka Artura), która przeznaczyła na budowę aż 500 rubli. Parafia liczyła wówczas ponad 3 tys. wiernych (stan współczesny – 2017 rok, autor zdjęcia: Janusz Danieluk).

Il. 10. Cmentarz ewangelicko-augsburski położony przy ulicy Produkcyjnej w Białymstoku (nieczynny). Cmentarz został założony w II poł. XIX przez niemieckich tkaczy sprowadzonych z Saksonii do pracy w fabryce włókienniczej Augusta Moesa w Choroszczy. Osiedlili się we wsi Bacieczki (obecnie dzielnica Białegostoku). Na powierzchni około pół hektara zachowało się kilka nagrobków. W 2010 roku na tym cmentarzu zostały złożone szczątki ludzkie pochodzące ze starego cmentarza ewangelickiego położonego przy ul. Młynowej w Białymstoku, które wydobyto podczas modernizacji tejże ulicy. (stan współczesny – 2017 rok, autor zdjęcia: Janusz Danieluk).

Il. 11. Zdjęcie przedstawiające młodego Artura Hasbacha zaczerpnięte z publikacji: E. Kozłowska-Świątkowska, J. Maroszek, *Hasbachowie. Z rodzinnego Sztambucha*, Białystok 2011.

w skali ogólnopolskiej. Hasbachowie pozostawili materialne ślady swojej obecności w mieście w postaci pałacyku w Dojlidach (przykład unikatowej architektury eklektycznej, il. 5) czy kirchy p.w. św. Jana (obecnie kościół p.w. św. Wojciecha, il. 9), która powstała w dużej mierze za sprawą Marii Hasbach, matki Artura. Eugenia, żona Artura, udzielała się w Towarzystwie Opiekunek Biednych Pań. Z inicjatywy tej organizacji społecznej otwarto m.in. tanią kuchnię dla biednych chrześcijan. Artur Hasbach cieszył się wyjątkowym szacunkiem w Białymstoku. Zasiadał we władzach powiatu, był członkiem komitetu Pożyczkowo-Oszczędnościowego przy Banku Państwowym. Ponadto prowadził aktywną działalność charytatywną w ramach powołanego w 1902 roku Towarzystwa Niesienia Pomocy Biednym Wyznania Ewangelicko-Luterańskiego³⁷. Włodarze Białegostoku docenili zasługi, jakie wniosła rodzina niemieckich fabrykantów w rozwój miasta i nazwali imieniem Artura Hasbacha rondo znajdujące się u zbiegu ulic: Dojlidy Fabryczne, Myśliwskiej i ks. Stanisława Suchowolca.

Reasumując, społeczność niemiecka, przedstawicielami której była rodzina Hasbachów, odegrała znaczącą rolę w rozwoju kulturalnym i gospodarczym Białegostoku i całego regionu. Niemcy byli właścicielami największych zakładów włókienniczych w regionie: August Moes (Choroszcz), Eugeniusz Becker (Białystok), Herman Commichau (Białystok), Wilhelm

³⁷ B. Tomecka, dz. cyt., s. 55.

Zachert i Adolf Buchholtz (Supraśl), zasiadali w lokalnym samorządzie (Artur Hasbach), czy zakładali różne stowarzyszenia dobroczynne (pastor białostockiej ewangelickiej parafii – Teodor Zirkwitz). Mniejszość niemiecka pozostawiła po sobie również materialne ślady swojej obecności. Należy w tym miejscu wymienić chociażby budynki pofabryczne w Białymstoku: Manufaktura Beckera przy ulicy Świętojańskiej – obecnie Galeria Handlowa „Alfa”; białostockie nekropolie: cmentarz ewangelicko-augsburski (przebudowany na lapidarium) przy ulicy Wasilkowskiej oraz cmentarz ewangelicki przy ulicy Produkcyjnej (il. 10), gdzie pochowani zostali niemieccy tkacze pracujący w fabryce włókienniczej w Choroszczy. Natomiast do materialnej spuścizny zachowanej po rodzinie Hasbachów należy m.in. pałacyk w Dojlidach, kominy fabryczne przy byłej fabryce dykt czy domy robotnicze przy ul. Ks. Suchowolca.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Państwowe w Białymstoku:

Akta notariusza Bednarskiego Stefana w Białymstoku (1921–1931), numer zespołu 282, sygnatury: 3, 28.

Akta stanu cywilnego Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Białymstoku (1841–1914), numer zespołu 720, sygnatury: 3, 5, 21, 35, 38, 39, 40.

Kamera Wojny i Domen (1796–1807), numer zespołu 2, sygnatura 2.

Komisja Rekwizycyjna powiatu białostockiego (1915–1917), numer zespołu 730, sygnatura 2.

Okręgowy Urząd Ziemi w Białymstoku ([1913] 1918–1933 [1938]), numer zespołu 48, sygnatury: 167, 168, 169, 170.

Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie ([1581–1882] 1883–1915 [1919–1930]), numer zespołu 280, sygnatury: 128, 134, 135, 147, 156.

Żeńskie Gimnazjum im. Anny z Sapiehów Jabłonowskiej w Białymstoku (1921–1939), numer zespołu 800, sygnatura 28.

LITERATURA

Białystok Manchester Północy, red. A. Kułak, Białystok 2010.

Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., Kucharczyk K., *Katalog parków i zabytkowych ogrodów dawnego województwa białostockiego stan z 1988 roku: część szczegółowa*, Białystok 2000.

Dobroński A., *Białystok. Historia miasta*, Białystok 1998.

Dolistowska M., *Białostockie adresy: Świętojańska 17, „Białostoczczyzna” 1993*, nr 4, s. 32–45.

- Godek S., Łopatecki K., *Projekt kodyfikacji dla Obwodu Białostockiego z 1811 roku*, [w:] *Projekt prawa prowincjonalnego Obwodu Białostockiego z 1811 roku*, oprac. K. Łopatecki, M. Piłaszewicz-Łopatecka, Białystok–Oświęcim 2015, s. 9–26.
- Halicki S., *Mniejszości narodowe i etniczne na Białostocczyźnie*, „Białostocczyzna”, nr 2, 1997, s. 104–112.
- Jaszczołt T., *Osadnictwo Podlasia nadbużańskiego w XV i początkach XVI wieku*, [w:] *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Ciechanowiec 2013, s. 73–168.
- Kasprowicz A., *Monografia wsi Sokole 1775–2010*, Sokole 2010.
- Kozłowska-Świątkowska E., Maroszek J., *Hasbachowie. Z rodzinnego Sztambucha*, Białystok 2011.
- Leszczyński A., *Z dziejów Żydów Podlasia (1487–1795)*, „Studia Podlaskie” 1989, t. II, s. 7–26.
- Łatyszonek O., *Ziemia brzesko-drohicza w X–XII wieku w świetle ostatnich badań*, [w:] *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Ciechanowiec 2013, s. 37–50.
- Łopatecki K., Kupczewska M., *Dyspozycje majątkowe Izabeli z Poniatowskich Branickiej na wypadek śmierci*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2016, R. 64, nr 4, s. 485–493.
- Łopatecki K., Walczak W., *The history of Branicki Palace until 1809. The influence of “Versailles of Podlasie” on the development of Białystok*, Białystok 2015.
- Łukasiewicz J., *Białystok w XIX w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. III, red. J. Joka, Białystok 1972, s. 59–120.
- Małek A., *Kamera Wojny i Domen Departamentu Białostockiego Nowych Prus Wschodnich, 1796–1807*, Warszawa 2007.
- Małek A., *Akta urzędu: Kamera Wojny i Domen (1795–1807)*, „Białostocczyzna” 1993, nr 4, s. 31–35.
- Maroszek J., Rogalewska E., *Dwór i rezydencja ziemiańska w krajobrazie kulturowym Podlasia*, Białystok 1994.
- Mierzwiński H., *Osadnictwo tatarskie na Podlasiu za Jana III Sobieskiego*, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny” 1997, nr 2, s. 40–49.
- Nos L., *Monografia gminy Michałowo*, Białystok 1996.
- Oleksicki A., *Remont w dawnym pałacu Hasbachów*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego” 1995, z. 1, s. 74–78.
- Pałac Branickich w Białymstoku*, t. II: *Lata 1802–1809*, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2015.
- Prymaka-Oniszk A., *Bieżeństwo 1915. Zapomniani uchodźcy*, Wołowiec 2016.
- Różański K., *Zarys Dziejów parafii luterńskiej w Białymstoku*, „Gdański Rocznik Ewangelicki”, t. VIII z 2014, s. 84–108.
- Śladami Hasbachów: praca zbiorowa*, pod red. B. Pacholskiej, Sokole 2013.
- Wiśniewski J., *Osadnictwo tatarskie w Sokólskiem i na północnym Podlasiu*, „Rocznik Białostocki” 1991, t. XVI, s. 325–401.
- Wiśniewski J., *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII wiek*, „Acta Baltico-Slavica” 1964, t. I, s. 115–135.

Wiśniewski T., *Z dziejów gminy ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku*, [w:] „Białostoczczyzna” 1988, nr 9, s. 27–30.

Wróbel W., *Pastor Teodor Zikwitz (1863–1943). Życie i działalność w Białymstoku w latach 1903–1938*, „Rocznik Białostocki” 2016, t. XX, s. 73–131.

Summary

A German Family in Podlasie: the Heritage of Artur Hasbach (1864–1940)

The Hasbachs were a bourgeois German family from the North Rhine-Westphalia region. Artur Hasbach's grandfather, Johann Wilhelm Hasbach, had been a local pastor. His father Ewald, in turn, focused his career on the textile industry. Initially, he worked at a cloth factory in Aachen. It was there that he met a factory owner from Choroszcz, August Moes, who offered him a managerial position at his plant. In 1861, Ewald married Moes' niece, Maria Körner. Artur was born as their second child on July 6th, 1864, in Białystok. His two younger brothers were Erwin (1876) and Waldemar (1878). In 1864, Ewald established his own textile enterprise in Białystok. A year later, he leased the northern part of the Dojlidy manorial estate from Aleksander Kruzensztern. In 1874, Hasbach extended the lease area and established a factory complex there, including a weaving plant, a spinning mill, and a dyeworks. After he graduated from a weaving school in Elbeuf, France, Artur, became a co-manager of the Dojlidy factory. In 1891, he purchased some land and the leased factory buildings from Zofia Rudygier, which he used for the needs of his factory. In 1890, he married Jenny (Eugenia) Decker. They had many children: Maria (1891), Sergiusz (1892), Aleksander (1894), Elżbieta (1896), Dorota (1897), and Włodzimierz (1898). After the death of Ewald Hasbach in 1901, Artur took over the majority ($\frac{2}{3}$) of the shares in the Dojlidy factory and became its manager. In 1915, as a result of the war, Hasbach had to evacuate the factory movables deep into Russia. Once he returned to (already independent) Poland, he engaged in plywood manufacture and founded a plywood company “Fabryka Dykt. Artur Hasbach”. In 1933, as a result of the world economic crisis, the factory went bankrupt, and all the movable property was taken over by the Directorate of the State Forests Białystok-Dojlidy. In 1927, Hasbach's health began to fail (he had a leucoma), so he moved to live at a forest manor “Stanek”. After he got completely blind and liquidated the company, he withdrew from professional and social life. In 1940, Artur was carried to Berlin by his daughter Maria, and he died there the same year.